

Περιβάλλον και Βιοηθική

Γεώργιος Μ. Μανιάτης

Καθηγητής Ιατρικής Πανεπιστημίου Πατρών
Αναπλ. Πρόεδρος Εθνικής Επιτροπής Βιοηθικής

Ο όρος βιοηθική, ένας όρος που αναφέρεται συχνά και μας απασχολεί όλο και περισσότερο, έχει **διπλή** ετυμολογική προέλευση για να υποδηλώσει τα δύο συστατικά του: την βιολογική γνώση, αφ'ενός, και τις ανθρώπινες αξίες, αφ'ετέρου, αναδεικνύοντας έτσι τον δεσμό μεταξύ του ανθρώπου και της Φύσης. Είναι μία ηθική που υπαγορεύει την συνετή χρήση του Φυσικού κόσμου για την διατήρηση της ανθρώπινης ζωής.

Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η επιβίωση και η επιτυχία μας ως είδους, στηρίζεται, εν πολλοίς, στην εξελικτική ανάπτυξη ηθικών συστημάτων για την βελτιστοποίηση μεταξύ των δύο αλληλοσυγκρουόμενων συστατικών της ύπαρξής μας, δηλαδή, αφ'ενός, της συνεργασιμότητας, που απαιτείται στα κοινωνικά όντα και της ατομικότητας και ανταγωνιστικότητας, αφ'ετέρου, που είναι απαραίτητα για την επιβίωση του ατόμου και το πέρασμα των γονιδίων του στην επόμενη γενεά.

Αλλά ας πάρουμε τα πράγματα με την σειρά.

Το ανθρώπινο είδος κατά το μέγιστο χρονικό διάστημα της ύπαρξής του κατείχε μία ασήμαντη και σχετικά ευάλωτη θέση μέσα στο γήινο οικοσύστημα. Ο συνολικός ανθρώπινος πληθυσμός παρέμενε μικρός και, σχετικά, σταθερός, καταφέρνοντας μόλις να επιβιώνει χάρις στον υψηλό ρυθμό γεννήσεων που εξισορροπούσε τον υψηλό ρυθμό θανάτων, κυρίως, λόγω λοιμωδών νοσημάτων, έλλειψης τροφής ή φυσικών καταστροφών.

Ο μικρός ανθρώπινος πληθυσμός με τις πολύ περιορισμένες δυνατότητές του, εσήμαινε ότι οι ανθρώπινες δραστηριότητες είχαν μικρές μόνον και ανεπαίστες επιπτώσεις στο Περιβάλλον. Αναπτύχθηκε έτσι, ως αξία, η ελευθερία του ανθρώπου έναντι του Περιβάλλοντος και το δικαίωμα του να το χρησιμοποιεί ανεξέλεγκτα. Μπορούσε να εκμεταλλεύεται τη θάλασσα, τον αέρα, το έδαφος, όπως ήθελε, χωρίς κανένα περιορισμό. Η θεώρηση αυτή ενσωματώθηκε και σε διάφορες θρησκευτικές αντιλήψεις και ο άνθρωπος θεώρησε τον εαυτόν του ως το κέντρο ενός σύμπαντος που δημιουργήθηκε προς χάριν του. Με την αποδοχή των ιδεών του Κοπέρνικου, τον 16^ο αιώνα, και την βαθμιαία πρόοδο των επιστημονικών μας γνώσεων, η θεώρηση της θέσης του ανθρώπου στον Φυσικό Κόσμο άλλαξε. Ο άνθρωπος από κέντρο του Σύμπαντος έγινε, απλώς, ο κάτοικος ενός μικρού πλανήτη, που αποτελεί "ασήμαντο" μέρος ενός πολύ μεγαλύτερου Σύμπαντος, το οποίο υπακούει σε αμετάβλητους φυσικούς νόμους. Η δομή του Σύμπαντος και η τάξη, που επικρατεί σ'αυτό, καθορίζονται από φυσικούς νόμους, που περιγράφουν τις ιδιότητες της ύλης και καθορίζουν τις αλληλοεπιδράσεις των στοιχείων του, αποτελώντας, έτσι, ένα κλειστό σύστημα αρχών.

Η νέα αυτή θεώρηση της θέσης του ανθρώπου στο Σύμπαν, συνοδεύτηκε από την βαθμιαία ανάπτυξη μίας ηθικής, που θεωρεί τη Φύση σαν την αναγκαία αλλά και επαρκή συνθήκη, και που στηρίχθηκε σε μία νέα πηγή πίστης -την πίστη στην προκαθορισμένη αρμονία της Φύσης και την πορεία των φυσικών φαινομένων, όπως αυτά καθορίζονται από τους φυσικούς νόμους. Το ηθικό αυτό σύστημα δέχεται την **προτεραιότητα** των φυσικών νόμων και των δομών, που προκύπτουν από την αδιατάρακτη πορεία των φυσικών φαινομένων. Σύμφωνα με αυτή τη θεώρηση, η μοναδικότητα του ανθρώπου έγκειται, μόνο, στο γεγονός ότι έχει συνείδηση των φυσικών νόμων, όχι όμως και δικαίωμα παρέμβασης στη Φυσική τάξη.

Ο ανθρώπινος πολιτισμός και η ανθρώπινη συμπεριφορά, εντούτοις, έρχονται σε σύγκρουση με την παραπάνω θεώρηση γιατί αποτελούν μία συνεχή προσπάθεια παρέμβασης στην πορεία των φυσικών φαινομένων. Μέχρι πρόσφατα, όμως, οι δυνατότητες της τεχνολογίας μας ήταν περιορισμένες και τα αποτελέσματα των επεμβάσεων του ανθρώπου στο φυσικό περιβάλλον, όχι πολύ εμφανή. Όπου οι επεμβάσεις μας έφεραν στην επιφάνεια την σύγκρουση με την ηθική της Φυσικής τάξης παρακάμπταμε το πρόβλημα, θεωρώντας ότι οι επεμβάσεις μας αποσκοπούσαν, όχι στην διατάραξη της Φυσικής Τάξης αλλά τάχα στην αποκατάστασή της. Έτσι, η ηθική της Φυσικής τάξης διατηρήθηκε, παρ'όλες τις αντιφάσεις που δημιουργούσε, μέχρι τις μέρες μας.

Η εκρηκτική, όμως, ανάπτυξη της επιστήμης και της τεχνολογίας, κυρίως κατά την διάρκεια του αιώνα που κλείνει, έδειξε την ανεπάρκεια της "Ηθικής της Φυσικής Τάξης". Ο άνθρωπος κατέστη "γεωφυσική" δύναμη επιφέροντας μεταβολές στο κλίμα, την πανίδα και την χλωρίδα που μέχρι πρόσφατα μόνο μεγάλες γεωλογικές μεταβολές μπορούσαν να προκαλέσουν.

Οι δραστηριότητές μας επηρεάζουν πλέον δραστικά το Περιβάλλον, πολλές φορές κατά τρόπο ανεπανόρθωτο. Στην προσπάθειά μας να παραγάγουμε υλικά αγαθά για την βελτίωση του βιωτικού μας επιπέδου, έχουμε αρχίσει να στερούμε τον εαυτόν μας από μερικές θεμελιώδεις προϋποθέσεις ζωής, όπως ο καθαρός αέρας, το καθαρό νερό, οι ανοικτοί φυσικοί χώροι, οι ευκαιρίες απόλαυσης της φυσικής ομορφιάς κ.ά. Με την σημερινή μας συμπεριφορά υποβαθμίζουμε το γήινο Περιβάλλον αποδομώντας το υποστηρικτικό μας σύστημα, ένα σύστημα του οποίου την πολυπλοκότητα δεν είμαστε σε θέση να κατανοήσουμε και κατά μείζονα λόγο να το αντικαταστήσουμε. Δημιουργείται, λοιπόν, η ανάγκη να αναθεωρηθούν οι αξίες που είχαν αναπτυχθεί όταν οι ανθρώπινες δραστηριότητες ήταν ανεπαίσθητες για το κοινό μας Περιβάλλον.

Η ανθρώπινη συμπεριφορά, όμως, όπως εξελικτικά έχει διαμορφωθεί κατά το μεγαλύτερο διάστημα από την εμφάνιση του ανθρώπινου είδους, έχει χαρακτηριστικά που δεν κάνουν εύκολη την αντιμετώπιση των σχέσεών μας με το Περιβάλλον. Έτσι, εξακολουθούμε να διατηρούμε μία επιθετικά καταστροφική προσέγγιση προς τις γήινες πλουτοπαραγωγικές πηγές, έχουμε ισχυρά ανεπτυγμένο το αίσθημα του προσωπικού χώρου, πολύ πέραν του ελάχιστου απαιτούμενου και τείνουμε στην μεγιστοποίηση της κτήσης υλικών αγαθών. Η συμπεριφορά μας είναι εγωιστική, το ενδιαφέρον μας και οι φροντίδες μας εστιάζονται, πρωτίστως, στην οικογένεια και το άμεσο Περιβάλλον μας. Η ικανότητά μας για μελλοντικό σχεδιασμό εξαντλείται σε μία ή δύο γενεές. Τα χαρακτηριστικά αυτά μπορεί να ήσαν πλεονεκτικά για το ανθρώπινο

είδος στο παρελθόν, σήμερα όμως αποτελούν τροχοπέδη στην αντιμετώπιση των προβλημάτων που αντιμετωπίζουμε σε σχέση με το Περιβάλλον. Επί πλέον, η χρονική κλίμακα έχει δραστικά συσταλεί τόσο όσον αφορά την αύξηση του ανθρώπινου πληθυσμού, όσο και την εκθετική ανάπτυξη της τεχνολογίας. Η ανάπτυξη αυτή έχει εξουδετερώσει πολλούς από τους παράγοντες που προκαλούσαν υψηλό ρυθμό θανάτων και ήσαν υπεύθυνοι για την σταθερότητα του ανθρώπινου πληθυσμού με αποτέλεσμα μεγάλη αύξηση του πληθυσμού. Ο ανθρώπινος πληθυσμός έχει διπλασιασθεί τα τελευταία πενήντα χρόνια. Έτσι η απειλή για την γήινη βιόσφαιρα είναι διττή: αφ'ενός η κατάχρηση της εκμετάλλευσης των πλουτοπαραγωγικών πηγών με ανεπανόρθωτες βλάβες του Περιβάλλοντος, κατάχρηση για την οποία είναι ένοχες οι ανεπτυγμένες χώρες και, αφ'ετέρου, ο υψηλός ρυθμός αύξησης του ανθρώπινου πληθυσμού για τον οποίον υπεύθυνες είναι, κυρίως, οι ολιγώτερον ανεπτυγμένες χώρες.

Είναι βέβαιο ότι και τα δύο αυτά φαινόμενα δεν μπορούν να συνεχίζονται επ'άπειρον. Μοιραίως θα επέλθει ισορροπία. Το ερώτημα είναι **πώς**; Ιστορικά η ισορροπία επετυγχάνετο λόγω πολέμων, πείνας και επιδημιών. **Ο σημερινός άνθρωπος μπορεί να επιτύχει την αναγκαία ισορροπία με λιγότερο τραυματικούς τρόπους;** Μπορούμε, δηλαδή, να συνειδητοποιήσουμε **εγκαίρως** τους κινδύνους και να υιοθετήσουμε συμπεριφορές που θα εξασφαλίζουν την μακροχρόνια επιβίωσή μας ως είδους;

Τα προβλήματα είναι πολλά και σχετίζονται τόσο με την ανθρώπινη συμπεριφορά όσο και με εγγενείς δυσκολίες στην διαπίστωσή τους, π.χ.

- α. Στις επιδράσεις των ανθρώπινων δραστηριοτήτων στο περιβάλλον υπάρχει μία μακριά αλυσίδα φαινομένων, που έχουν σχέση αιτίου-αιτιατού, αλλά δεν είναι, συχνά, εμφανές ποια είναι η αρχική αιτία και ποιο το τελικό αποτέλεσμα.
- β. Οι ελλιπείς πληροφορίες οδηγούν σε σύγχυση ή ακόμη χειρότερα, τροφοδοτούν την παραπληροφόρηση ή και την προπαγάνδα υπέρ της μίας ή της άλλης άποψης ανάλογα με κοντόφθαλμα συμφέροντα και εμποδίζουν τη λήψη μέτρων (π.χ. Γενετικά τροποποιημένους οργανισμούς).
- γ. Οι περιβαλλοντικές μεταβολές είναι βραδείες, χωρίς κανονικότητα ή υποβόσκουσες ώστε να μην γίνονται εύκολα αντιληπτές από τον ανθρώπινο εγκέφαλο.
- δ. Ο χρονικός και ο τοπικός παράγων που υπεισέρχεται πολλές φορές στην ανάλυση οφέλους/κόστους για τις διάφορες επεμβάσεις μας στο Περιβάλλον κάνει την ανάλυση αυτή πολύ προβληματική. Π.χ. το όφελος και το κόστος μπορεί να κατανέμονται σε διαφορετικές γενεές ή ακόμη το όφελος να αφορά διαφορετικό πληθυσμό από αυτόν που χρεώνεται το κόστος. Έτσι, πολλές φορές τα προβλήματα αντιμετωπίζονται όχι ορθολογικά αλλά με την πολιτική ισχύ οργανωμένων ομάδων συμφερόντων.

Πέραν, όμως, αυτών των "τεχνικών" δυσκολιών υπάρχουν προβλήματα που απορρέουν από το σύστημα αξιών μας. Μία βασική αξία μας είναι η ελευθερία ανάπτυξης του ατόμου. Εντούτοις, υπό συνθήκες όπου ο πληθυσμός ξεπερνάει την "φέρουσα ικανότητα" του Περιβάλλοντος οδηγούμεθα, κατ' ανάγκη, σε περιορισμό αυτής της ελευθερίας. Όταν οι πόροι σπανίζουν και αρχίζουν να εξαντλούνται, εγωκεντρικές συμπεριφορές δεν είναι αδιάφορες αλλά προκαλούν κόστος σ' όλα τα μέλη της ομάδας και, συνεπώς, δημιουργούν συνθήκες επιβολής περιορισμών. Έτσι, βαθμιαία δεχόμαστε περιορισμό στην ελευθερία των θαλασσών και της αλιείας, στην ελευθερία χρησιμοποίησης της ατμόσφαιρας για εναπόθεση αερίων απορριμμάτων, στην χρήση του χώρου για στάθμευση κλπ. Ακόμη δυσκολότερη είναι η αντιμετώπιση του δευτέρου σκέλους του προβλήματος, δηλαδή ο περιορισμός των γεννήσεων. Το δικαίωμα στην αναπαραγωγή είναι βασικό και οποιαδήποτε προσπάθεια επιβολής περιορισμών δεν γίνεται εύκολα ανεκτή. Να θυμίσω την περίπτωση της Ινδίας όπου η προσπάθεια την Indira Gandhi να επιβάλει υποχρεωτικό περιορισμό των γεννήσεων συνέβαλε στην ανατροπή της. Το πληθυσμιακό πρόβλημα δεν επιδέχεται "τεχνική λύση" (και με τον όρο "τεχνική λύση" εννοώ αλλαγές που μπορούν να γίνουν με τις τεχνικές των φυσικών επιστημών), αλλά απαιτεί ανάπτυξη μιας νέας ηθικής που προϋποθέτει αναθεώρηση των αντιλήψεών μας για τη θέση του ανθρώπου σε σχέση με τον υπόλοιπο γήινο κόσμο. Ίσως, ένας λόγος για τη δυσκολία διαμόρφωσης ηθικών κανόνων που να αντιμετωπίζουν τη νέα πραγματικότητα είναι το γεγονός ότι οι φιλόσοφοι μέχρι τώρα δεν έχουν εξοικειωθεί με την αριθμητική ανάλυση περιοριζόμενοι μόνον σε λεκτικές, ποιοτικές προσεγγίσεις.

Ένα ακόμη ερώτημα που εγείρουν τα προβλήματα του Περιβάλλοντος είναι το θέμα των υποχρεώσεών μας προς τις μελλοντικές γενεές. Μπορούμε, δηλαδή, να αυξανόμεθα και να χρησιμοποιούμε ανεξέλεγκτα μη ανανεώσιμες πλουτοπαραγωγικές πηγές εξαντλώνοντας τις και αδιαφορώντας για τις μελλοντικές γενεές; Το ερώτημα γίνεται ακόμη πολυπλοκότερο εάν λάβομε υπόψη το γεγονός ότι μπορούμε να επηρεάσουμε το μέγεθος των μελλοντικών γενεών μέσω της πληθυσμιακής πολιτικής μας.

Στην προσέγγιση του προβλήματος του υπερπληθυσμού υποβόσκει και το φιλοσοφικό ερώτημα όχι μόνο του ποιο είναι το βέλτιστο μέγεθος του πληθυσμού, αλλά και ποιο είναι το αποδεκτό βιοτικό του επίπεδο. Τα δύο αυτά ερωτήματα είναι αλληλένδετα. Για να απαντήσουμε στο ερώτημα εάν υπάρχει υπερπληθυσμός, πρέπει πρώτα να συμφωνήσουμε στο επιθυμητό επίπεδο ζωής: είναι αυτό των Η.Π.Α. και της Δ. Ευρώπης, ή της Ν. Αμερικής, ή της Αφρικής;

Τέλος, και εάν ακόμη συμφωνήσουμε στην ανάγκη επιβολής περιορισμών τόσο στην αναπαραγωγική συμπεριφορά όσον στην περιβαλλοντική συμπεριφορά, το ερώτημα είναι μέχρι ποίου σημείου μπορούν και πρέπει να φθάσουν αυτοί οι περιορισμοί;

Το συμπέρασμα, λοιπόν, είναι ότι για την αντιμετώπιση της Περιβαλλοντικής κρίσης απαιτείται αναθεώρηση των απόψεών μας για τη θέση του ανθρώπου στον Φυσικό κόσμο. Το εάν αυτή η αναθεώρηση μπορεί να οδηγήσει **εγκαιρώς** στην τροποποίηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς ώστε να εξασφαλισθεί η μακροχρόνια επιβίωση του ανθρώπινου είδους δεν μπορούμε να το γνωρίζουμε. Γνωρίζουμε, βέβαια, ότι η ανθρώπινη συμπεριφορά έχει μεγάλη προσαρμοστικότητα. Το παράδειγμα των ανεπτυγμένων χωρών οι οποίες έχουν σταθεροποιήσει το μέγεθος του πληθυσμού τους, αποτελεί παρήγορο σημείο, παρ'όλο που η τροποποίηση της συμπεριφοράς δεν επεκτείνεται, προς το παρόν, και στην συνετή χρήση του Περιβάλλοντος.

Αισιόδοξη, επίσης, είναι η περίπτωση της Κίνας, όπου η πολιτική περιορισμού των γεννήσεων την δεκαετία του 70, είχε ως αποτέλεσμα την πτώση του ρυθμού γέννησης από 5.93 γεννήσεις ανά γυναίκα σε 2.66, εντυπωσιακό πράγματι αποτέλεσμα. Δεν πρέπει, όμως, να λησμονούμε ότι το αποτέλεσμα αυτό πραγματοποιήθηκε υπό καθεστώς αυταρχικό. Η αμφιβολία πολλών είναι το εάν η έγκαιρη αντιμετώπιση των όλο και περισσότερο πιεστικών προβλημάτων στην σχέση ανθρώπου-Περιβάλλοντος μπορεί να γίνει υπό συνθήκες ελευθερίας και συναίνεσης ή θα πρέπει, κατ'ανάγκην, να οδηγηθούμε σε απολυταρχικές λύσεις;

Ο μόνος τρόπος τροποποίησης της ανθρώπινης συμπεριφοράς υπό συνθήκες ελευθερίας είναι η παιδεία. Είναι, όμως, μία διαδικασία αργή, που χρειάζεται προϋποθέσεις που, όμως, δεν υπάρχουν εκεί όπου το πρόβλημα είναι οξύτερο, δηλαδή στις λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες.